

Отримано: 31.12.2025

Прорецензовано: 07.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: vladyslav.maryskevych@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0009-0000-3215-6905>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-80-93>Марискевич В. Інвентар міста Заслава 1700 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : серія «Історичні науки». Острого, 2026. Вип. 37. С. 80–93.

УДК: 94(477.43) "1700"

Владислав Марискевич,*магістр історії та археології, старший лаборант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»*

ІНВЕНТАР МІСТА ЗАСЛАВА 1700 РОКУ

У статті проаналізовано інвентар міста Заслава 1700 р. Розглянуто структуру, датування та обставини укладення документу. Джерело дозволяє реконструювати топографію Заслава, що складався з двох частин – Старого (9 вулиць і замок) та Нового міста (5 вулиць і фортеця). Інвентар містить відомості про стан оборонних споруд, більшість з яких перебували в занепаді. Простежено соціальну структуру міста: шляхта (15,6%), духовенство (1,1%) міщани (73,1%) та військові (10,2%). Магдебурзьке право існувало в місті в обмеженому обсязі. Містяни зверталися до власниці Заслава, княгині Т. Любомирської, з проханням щодо повторного надання привілею. Мешканці брали участь у міському самоврядуванні через виборний колегіальний орган – магістрат. У документі зафіксовано його урядників: війта, бурмістра, міського писаря тощо. В економічному розвитку важливе значення посідали ремесло та промисли. У Заславі функціонували млини, броварні, винниці та фільварок. Етно-релігійний склад населення відзначався різноманітністю: українці (62,9%), поляки (21,2%), євреї (14,4%), а також татари, угри й волохи (1,5%). У місті наявні русько-унійна, римо-католицька, православна та юдейська громади. Інвентар фіксує соціально-економічний стан, рівень повинностей і демографічні особливості Заслава початку XVIII ст., становлячи важливе джерело для вивчення історії міст Волині та Правобережної України.

Ключові слова: інвентар, шляхта, духовенство, міщани, населення, магдебурзьке право, ремесло, християни, юдеї, Заслав, Волинське воєводство.

Vladyslav Maryskevych

THE INVENTORY OF THE TOWN OF ZASLAV, 1700

The article analyzes the Inventory of the City of Zaslav (1700). The structure, dating, and circumstances of the compilation of the document are examined. The source makes it possible to reconstruct the topography of Zaslav, which consisted of two parts—the Old Town (nine streets and a castle) and the New Town (five streets and a fortress). The inventory contains information on the condition of defensive structures, most of which were in a state of decline. The social structure of the city is traced as follows: the szlachta (nobility) (15.6%), clergy (1.1%), burghers (townspeople) (73.1%), and military personnel (10.2%). Magdeburg Law existed in the city in a limited form. The townspeople appealed to the owner of Zaslav, Princess T. Lubomirska, requesting the renewal of the privilege. The inhabitants participated in urban self-government through an elected collegial body—the magistrate. The document records its officials, including the vogt (wójt), burgomaster, town scribe, and others. Crafts and trades played an important role in the city's economic development. Zaslav had functioning mills, breweries, distilleries, and a folwark. The ethno-religious composition of the population was diverse: Ukrainians (62.9%), Poles (21.2%), Jews (14.4%), as well as Tatars, Hungarians, and Vlachs (1.5%). The city contained Ruthenian Uniate, Roman Catholic, Orthodox, and Jewish communities. The inventory records the socio-economic condition, the level of obligations, and the demographic characteristics of Zaslav at the beginning of the eighteenth century, constituting an important source for the study of the history of towns in Volhynia and Right-Bank Ukraine.

Keywords: inventory, nobility, clergy, burghers, population, Magdeburg Law, crafts, industries, Christians, Jews, Zaslav, Volhynian Voivodeship.

Дослідження документальних джерел описового характеру інвентарів, люстрацій, ревізій завжди відіграло ключову роль у з'ясуванні проблем соціально-економічного розвитку міських поселень Волинського воєводства ранньомодерного часу. Особлива потреба в евристиці та джерелознавчому

аналізі таких рукописів зростає, коли мова йде про бурхливу на події другу половину XVII–XVIII ст. В історії міста Заслава – центру однойменного князівства на теренах південно-східної частини Волині цей період донині залишається складною та практично нерозв'язаною дослідницькою проблемою. Детальне опрацювання інвентарів, які зберігаються у вітчизняних та зарубіжних архівосховищах дозволить оцінити соціально-економічне та демографічне становище міста Заслава в другій половині XVII–XVIII століть у контексті урбанізаційних процесів усього Правобережжя.

Інвентарі маєтностей магнатських родин Волині мають надзвичайно високий інформативний потенціал. У них упорядники фіксували важливі фактологічні блоки щодо географічного розташування міста, переліку його кварталів та вулиць (топографію), професійного, етнічного, соціального складу населення, його повинностей та їх обсяг, рухомого та нерухомого майна, привілеїв, якими володіло місто, прибутковості маєтку тощо. Послугуючись цими відомостями ми можемо певною мірою реконструювати повсякдення міського соціуму Волині.

Інвентарні описи міста Заслава другої половини XVII – XVIII ст. досі не стали предметом повноцінних джерелознавчих досліджень. Інвентар міста Заслава 1700 року проаналізований в праці відомого українського історика В. Александровича [1]. Автор опублікував уривок цього інвентаря, який містить в собі описи старозаславського та новозаславського замків [1, с. 554-557]. Відтоді, документ більше не потрапляв у поле зору джерелознавців.

У статті поставлено за мету з'ясувати інформативний потенціал джерела в контексті урбанізаційних процесів в регіоні.

Інвентар міста Заслава укладено 24 січня 1700 року. Він є репрезентантом описової документації Речі Посполитої XVIII ст. та мав за мету облік головних соціально-економічних об'єктів та показників міста. Нині інвентар зберігається у фонді «Архів Сангушків» Національного архіву міста Кракова (Республіка Польща) [24]. Джерело має назву «Інвентар міст Старого та Нового Заслава 1700 р.». Оскільки Старий та Новий Заслав у зазначений період становили дві адміністративно та просторово пов'язані частини одного міського організму – міста Заслава, у подальшому ми послугуємося узагальненою назвою «Інвентар міста Заслава 1700 р.».

Об'єм джерела становить 47 сторінок (24 аркуші). Інвентар написаний старопольським скорописом XVIII ст. із вкрапленнями латинської мови (макаронізмами). Структура документа тематично розгалужена. У ньому описано місто Заслав, а також приміські села – Голики, Сошне, Радосілки та Митківці. Всього тут можна виділити 13 структурних частин (див. табл. 1):

Таблиця 1

Структура інвентаря міста Заслава 1700 року¹.

№	Назва розділу	Сторінки
1	Назва документу та анотація	S. 1.
2	Описи розташування міста Старого Заслава та старозаславського замку	S. 5.
3	Осілість міста Старого Заслава	S. 6-22.
4	Описи розташування міста Нового Заслава та новозаславського замку	S. 23-24.
5	Осілість замку Нового Заслава. Амуніція новозаславської фортеці	S. 25-26.
6	Осілість міста Нового Заслава	S. 27-37.
7	Повинності міщан Старого та Нового Заслава	S. 38-40.
8	Села Голики та Сошне	S. 41.
9	Села Радосілки та Митківці	S. 42.
10	Повинності всіх сіл	S. 43.
11	Реманент, що залишився у Заславі при фільварку та замку в 1699 році та закінчився в 1700 році	S. 44.
12	Сумарій прибутків Заслава в 1700 році.	S. 45.
13	Специфікація (перелік) привілеїв наданих місту Заславу	S. 46-47.

Як правило, інвентарі укладали у зв'язку зі зміною власника маєтку, заключенням договорів про купівлю-продаж, оренду, заставу або ж судові суперечки [11, с. 189]. У випадку Заслава саме оренда стала головною причиною появи аналізованого джерела. У документі натрапляємо на запис про те, що реверсал заславського інвентаря 24 січня 1700 р. «переданий до скарбу княгині її ми-

¹ Складено на основі: [24].

лості» Теофілії Любомирської (1650–1709) [24, s. 45]. Це був так званий «реверсальний інвентар», тобто копія. У випадку передачі маєтку у власність на умовах оренди, реверсали готувалися для контролю [23, с. 172]. У 1700 р. орендарем міста Заслава став Станіслав Бонавентура-Ганський. Він обіймав низку урядів: ловчого житомирського (1698–1712 рр.); чашника (1706 р.) та хорунжого (1712–1738 рр.) [25, с. 274].

Міські фортифікації через події Козацької революції (1648–1676 рр.) перебували у катастрофічному стані. Загалом Заславське князівство було спустошеним, а місто залишилося без впорядкування та нагляду [4, с. 146-147].

Перший міський квартал становив Старий Заслав, розташований на лівому березі річки Горині. До його складу входили такі топографічні об'єкти та вулиці: Дитинець (Старозаславський замок), Замкове передмістя, вулиця від Острозької брами до осередку бернардинів, від осередку бернардинів по лівому боці над Горинню, від Горині до валів Острозької брами, Ковальська, від брами Острозької, Широка від брами Острозької, Золота та від Валу.

У 1700 році оборонні споруди Старого міста поступово втратили свою міць. Міський мур, який оточував цю частину Заслава і простягався від Острозької брами до єврейського кладовища місцями обвалився. В'їзна брама в напрямку міста Ляхівців поступово перетворилася на руїну. Упорядники звертають увагу на відсутність накриття над брамою [24, s. 5]. У підсумку все призвело до конструктивних дефектів.

Старозаславський замок як центральна оборонна споруда фактично зруйнувався. Міст, який вів до дитинця виявився непридатним для експлуатації та потребував нагального ремонту. Триповерховий палац, збудований у формі квадрату з проходом у формі хреста та підземеллями розташовувався в центрі замку. Будівля не мала ані даху, ані накриття. Упорядники інвентаря висловили побоювання щодо загрози повної руйнації, якщо не буде проведено ремонту [24, s. 5]. Окрім палацу, на території замку згадуються князівська кухня, стайні, муровані будівлі та церква. З інвентаря бачимо, що старозаславський замок перебував у занедбаному стані. На його території не було ні адміністрації, ні гарнізону. Натомість, в його межах, як зазначають упорядники, проживали мешканці міста. Деякі з них збудували там невеличкі житла, а решта проживали просто в напівзруйнованому палаці [24, s. 5].

На правому березі Горині, над річкою Понорою, розкинувся Новий Заслав, до якого входили п'ять вулиць та Новозаславська фортеця. У документі описано: Новозаславський замок, Новоміський фільварок, вулиці від Полонської брами над Горинню, до млинів над Горинню, від Полонської брами і полів з обох боків та Радосільська.

Новий Заслав оточував мур, який на той час мав суттєві пошкодження. Замок у Новому місті вже не відповідав ні колишньому статусу (як князівської резиденції), ні вимогам часу. До його в'їзної брами вів вимощений каменем міст. В'їзна брама до дитинця мала двоє воріт на залізних гаках та завесах із дерев'яним засувом. На замковому подвір'ї стояли занедбані два княжі палаци. Їхні дахи та склепіння, внутрішні приміщення: кабінети, спальні, зали – обвалилися. Така ж доля спіткала княжі сади, ганки, альтанки та маленьку кам'яну каплицю [24, s. 23]. Ремонт, судячи з матеріалів опису, не проводився упродовж тривалого часу. Автори документу наголошують на гострій необхідності ґрунтовної реконструкції замку. На день укладення інвентаря в замку новобудовою виявилось лише одне приміщення («ізба»), що спорудили для замкової адміністрації [24, s. 25].

Замок був обнесений муром, який повністю вкрився чисельними тріщинами, а місцями навіть мав проломи в декілька сажнів [1, с. 557]. Стіну намагалися зміцнити за рахунок дерев'яних кріплень та ситуації це не врятувало [24, s. 24]. У межах муру знаходилися дві вежі з бійницями в задовільному стані.

Окрім природніх чинників на стан новозаславської фортеці негативно вплинули і її «жителі». За словами упорядників, замок самовільно заселили «свавільні» шляхтичі та люд. Вони розпоряджалися його територією на свій розсуд «оскверняючи та руйнуючи все» [24, s. 24].

Тож першим завданням нової адміністрації стало змусити незаконних поселенців покинути замок. Для цього нова влада мала організувати процес, контролювати його хід та вжити всіх відповідних заходів [24, s. 24].

На відміну від старозаславського замку, в новоміській фортеці збереглася деяка амуніція («ammunitia»). У джерелі йшлося про замкову зброю, щоправда, майже столітньої давності: три гармати, відлиті за часів останніх князів Острозьких (одна з них лежала на землі повністю несправною

та заіржавілою), і чотири гаківниці. В інвентарі зазначено, що гаківниць налічувалося значно більше, однак згодом вони розпорошилися серед панів [24, s. 26]. Це стурбувало нову адміністрацію, яка взялася за ліквідацію проблем оборони міста. Замкове управління розпорядилося, аби міщани обох кварталів Заслава забезпечили новоміську фортецю гарматами, гаківницями, порохом та ядрами. До ремонтних робіт зобов'язували долучитися заславських ремісників на безоплатній основі, а єврейську громаду – постачати для них залізо [24, s. 26]. Аналогічні роботи в Старозаславському замку не планувалися.

Опис свідчить про те, що замкова адміністрація усвідомлювала всю серйозність ситуації. Нове замкове управління насамперед розпочало відбудову захисних споруд у Новому Заславі, адже їхні укріплення та озброєння було простіше відновити, чого не можна сказати про Старозаславський замок. Відновлення обороноздатності міста могло створити необхідні умови для його соціально-економічного та демографічного піднесення.

Інвентар міста Заслава 1700 р. містить різнобічні моменти, з яких можна частково реконструювати соціальну градацію міського населення, включаючи його майнові характеристики.

У другій половині XVII-XVIII ст. соціум міст Волині складався з трьох умовних груп: міської верхівки (польські, українські та єврейські заможні родини), поспільства (жителі середнього статку) та плебсу (міські низи) [9, с. 139]. Традиційно для інвентарів періоду Речі Посполитої, в описі Заслава 1700 р., не окреслено межі між станами, що досить ускладнює завдання характеристики соціальної структури населення. У такому випадку, в нагоді стають ономастичні дані.

В інвентарі 1700 р. вирізняється магнатерія та шляхетський стан Заслава. Пройшовши неминучу еволюцію, шляхта поступово відійшла від військової служби та зосередилася виключно на землеволодінні [17, с. 373]. Магнатерія відрізнялася від шляхетського загалу способом життя, рівнем освіченості та ментальності [17, с. 379]. Магнати посідали провідне місце в структурі шляхетського стану, виконували роль його політичної еліти, оскільки обіймали найвищі уряди як на воєводському, так і на загальнодержавному рівнях.

На час укладення інвентаря Заславом володів давній магнатський рід Любомирських. У 1683 році, княгиня Теофілія-Людвика Заславська вийшла заміж за Юзефа-Кароля Любомирського, в шлюбі з яким народила трьох дітей: Олександра, Терезу та Маріанну [16, с. 159]. Персонально княгиня володіла містом до своєї смерті в 1709 р. Право власності перейшло її сину Олександр-Домініку Любомирському, який володітиме Заславом до 1720 р. Після нього місто успадкують князі Сангушки [6, с. 56]. У самому місті Любомирські перебували вкрай рідко, про що свідчить стан князівських резиденцій в обох заславських замках.

У 1700 р. в Заславі проживало 55 шляхетських родин різних статків (19 сімей в Старому Заславі і 36 – у Новому місті). До найбільших власників нерухомого майна в Старому Заславі можемо віднести родини: Турських – 8 міських пляців, Жаренбін – 7, Васильських – 4, Цьовків – 3. Наступних дванадцять родин шляхтичів тримали – по 1 пляцу та три сім'ї – половину [24, s. 6-22].

У Новому Заславі найбільш забезпеченими пляцями були шляхетські родини: Паповських – 6, Савицьких – 6, Хожевських – 6, Головинських – 4, Торчинських – 3, Лисицьких – 3. З решти 30 родин: троє володіло 2 пляцями, сімнадцять – не більше 1, п'ять – мали половину пляцу та п'ять сімей не мали жодного [24, s. 25-37]. Потрібно наголосити – шляхта Заслава в 1700 р., практично не володіла земельною власністю у вигляді волок. З сумарної кількості 55-ти родин, лише 1 мала половину волоки. Наведені дані стосовно зосередженості від шести пляців в руках окремої сім'ї не варто сприймати за «чисту монету». Більшість належних їм земельних ділянок зазначена в категорії «пустий», себто – не забудований, поруйнований, не використаний.

Основна функція шляхтичів полягала в управлінні містом. Джерело дозволяє перелічити декілька імен, які були причетними до врядування міськими справами з числа тутешніх шляхтичів. У 1700 р. заславський пан Вольський виконував обов'язки губернатора міста [24, s. 25]. Під його керівництвом на території Новозаславського замку зведено приміщення для нової адміністрації. Губернатор контролював діяльність міського самоврядування та виконання повинностей, накладених на міщан міста і виконував функції повноважного представника власниці.

Ключовою фігурою заславського міського самоврядування виступав старозаславський вїт пан Семіон Скальський («wojny woyt starozaslawski») [24, s. 8]. Його повноваження та роль в управлінні містом буде розглянуто нижче під час характеристики функціонування магістрату.

Важливу ланку в структурі соціуму посідало духовенство. Базуючись на матеріалі інвентаря міст Старого та Нового Заслава 1700 р., можна говорити про присутність та релігійно-освітню діяльність у місті унійного, католицького, православного та юдейського духовенства.

Унія широко розповсюдилася на теренах Коронної України в другій половині XVII–XVIII ст. внаслідок релігійного курсу Речі Посполитої на переведення православних єпархій на католицизм. Не меншою мірою на це вплинула релігійна політика самих власників приватних міст. Бо ж благополуччя певної конфесії часто залежало від релігійних вподобань магната.

З інвентаря відомо, що у 1700 р. у Старому Заславі діяла русько-унійна церква Преображення Господнього [24, s. 7]. Опис храму в інвентарі досить поверхневий, адже не наведено інформації про настоятеля, не вказано його ім'я. Жодних відомостей не маємо про церковне начиння, чи архітектурних особливостей. Натомість маємо перелік привілеїв для неї. У 1671 р. з волі власника князя Януша-Олександра Заславського та за клопотанням її настоятеля Теодора Трофимовича, храму підтверджено права, що надані князями Заславськими. У 1675 р. за церквою закріпили право володіння на поля, городи та сіножаті [24, s. 7]. Того ж року храму даровано Євангеліє, що укладене руською мовою [24, s. 7]. У 1695 р. Любомирські визнали за церквою права на земельну власність. При церкві функціонувала руська школа з четвертиною пляцу. Перераховані привілеї, які видавалися храмові в другій половині XVII ст. свідчать про відчутну підтримку Заславськими та Любомирськими церкви в своїх володіннях.

З інвентаря 1700 р. зрозуміло, що римо-католицьке духовенство Заслава зазнало майнових втрат. У документі описано тільки одну з головних святинь місцевих католиків – фарний костел Святого Івана Хрестителя в Старому місті. Костел зазнав руйнувань в ході Козацької революції в 1648 р. [19, с. 394]. До 1700 р. жодних відбудовчих робіт не виконувалося. Костел перебував у стані руїни. Цвинтар неподалік був обгороджений лише мурованим фундаментом. При костелі розташовувалося 6 занедбаних невеличких хагинок, 8 ґрунтів та два польських шпиталі – 1 дерев'яний та 1 мурований (останній спустошений) [24, s. 11].

З невідомих причин упорядники оминули монастир отців-бернардинів. Будь-яких відомостей, які б висвітлили стан осередку цього ордену римо-католицької церкви не наведено. В інвентарі згадано лише привілеї від 7 жовтня 1682 р. Згідно з ним бернардинам мали передаватися пусті пляци (незаселені землі) за спеціально визначеним порядком [24, s. 46]. Важко нині припустити з чим це пов'язано. Ймовірно, відповідь на це питання криється в заславських інвентарях, які охоплюють хронологічний проміжок щонайменше до 50-60-х рр. XVIII ст., коли монастир після тривалого запусіння відбудували князі Сангушки [15, с. 76].

З православного духовенства відомо тільки про протопопа, якого пан Міхал Бодаковський запросив для церкви св. Миколая в Новому місті на вулиці від Полонської брами над Горинню. На місці фільварку, який колись передали храму, розмістилися школа, шпиталь та цвинтар [24, s. 27].

Юдейське духовенство в Заславі було уособлене рабином та школьником (помічником) рабина єврейського кагалу. У Старому Заславі проживав рабин Носан [24, s. 12]. Він виступав духовним наставником та очільником місцевої громади. Дим рабина в інвентарі зазначений в категорії «wołny», себто лібертований від повинностей. До його нерухомості належала 1 кам'яниця, на території якої розташовувалися пустий пляц та єврейський шпиталь. Школьник Мошко мешкав недалеко від кам'яниці рабина та володів четвертиною пляцу [24, s. 11].

Заславська громада юдеїв, як і інші релігійні спільноти міста, намагалася провадити власну релігійно-освітню діяльність. На Ковальській вулиці Старого Заслава діяла мурована юдейська синагога. Остання відіграла не лише релігійну, а й освітню роль у житті громади. У ній працювало 2 бакалаври (учителі): Масіуш та Мишко [24, s. 10].

Найбільш чисельною категорією, згідно з інвентарем 1700 р., було міщанство. Усе населення міста в джерелі обліковане під двома великими групами – християн та юдеїв. Це традиційно і для інших інвентарів міст Волині. Співвідношення між християнською та юдейською громадами складає – 85,6% та 14,4% [24, s. 6-22, 25-37].

Важливу роль у соціально-економічному житті міщанства відіграло магдебурзьке право. Цей привілей забезпечував право міщан на реалізацію міського самоврядування та можливість впливати на внутрішнє соціально-економічне життя міста шляхом утворення професійних організацій, регулювання конфліктних ситуацій тощо [8, с. 161].

Основним органом самоврядування слугував міський магістрат. Його юрисдикція поширювалася на обидва квартали Заслава [24, s. 40]. Магістрат у свою чергу складався з двох колегій – ради та лави. Перша вирішувала питання податків, визначала порядок їх збору та розраховувала витрати. За лавою закріплювалася судова функція [8, с. 161]. В інвентарі вказано, що міщани Заслава зверталися до княгині Любомирської з проханням повторно надати привілей на магдебургію, аби суди відбувалися за колишнім звичаєм. Як і раніше, попри відсутність магдебурзького привілею, міському уряду дозволялося розглядати та вирішувати звичайні судові справи. Міщани, які не погоджувалися з рішенням суду, могли звернутися з апеляцією до замку та пана орендаря Заслава [24, s. 40]. Повторно магдебурзький привілей Заславу надано аж у 1754 р. з волі короля Речі Посполитої Августа III [16, с. 161; 5, с. 77].

Найвищими посадами в магістраті виступали вїйт та бурмистри. Як ми вже встановили вище, вїйтівство в Заславі посідав місцевий шляхтич пан Семіон Скальський. Вїйт у приватновласницькому місті належав до осіб «вищого ешелону», оскільки його призначав безпосередньо власник міста і він займав найвищу посаду серед урядників [2, с. 279]. У його руках зосереджувалася адміністративно-господарська та судова влада у місті [21, с. 184]. У розпорядженні заславського вїйта пана Скальського у місті фіксується тільки половина пляцу [24, s. 8].

Посада вїйта в приватновласницьких містах вважалася досить прибутковою, чим особливо приваблювала шляхту. Вїйти, за спостереженнями А. Заяця, активно вели фінансово-підприємницьку діяльність: позичали гроші, надавали позики, орендували/заставляли поселення, займалися спуском ставків [18, с. 145]. Ба більше, голови міст неодноразово зловживали своїми повноваженнями, беручи хабарі, розпоряджалися міським майном на власний розсуд [18, с. 135]. Тому, посада вїйта надавала широкі адміністративні й економічні можливості.

Не названий бурмистр згадується в переліку повинностей заславських міщан, про що мова піде нижче. Магістрат включав визначений штат урядників. В інвентарі 1700 р. маємо запис про міського писаря і члена магістрату зі Старого Заслава Миколая Слонімського [24, s. 29]. В його обов'язки входило ведення документації, а саме міських книг (раєцьких та лавничих) [17, с. 396]. Тобто з інвентаря можемо поіменувати заславське шляхетство та міщанство, що брало участь в управлінні містом.

Містяни Заслава клопочуть до княгині Любомирської щодо повторного надання місту магдебурзького привілею. Це означає, що магдебурзьке право сприяло піднесенню міського життя.

Інвентар міста Заслава 1700 р. дає змогу простежити професійну зайнятість міщанства Заслава. У 1700 р. міщани Заслава займалися ремеслами, промислами та торгівлею.

На основі документу можемо подати наступний перелік ремісничих спеціальностей та професійної зайнятості: бондарі (4); гончарі (2); ковалі (5); колесники (2); котлярі (1); кравці (4); крамар (1); кушніри (2); пастухи (2); римар (1); різники (5); тесля (1); ткачі (7); цирульники (2); шевці (5) [24, s. 6-22, 25-37]. З ремісничих будівель в інвентарі згадуються 4 ковальські кузні на Ринковій вулиці неподалік Старозаславського замку [24, s. 13]. З них заславські ковалі використовували 2, решта стояли порожніми. Присутність такої кількості представників ковальського ремесла в Заславі вказує на те, що місто формувалося як локальний центр ковальського виробництва, що здійснювало суттєвий вплив на його економічний та соціальний розвиток.

З джерела важко назвати точну цифру цехів у місті, позаяк упорядниками інвентаря їх не названо та не обраховано. Впевнено можна стверджувати про функціонування заславського цеху шевців, який очолював цехмістр Яцько Швець. Можна припускати, що тут працювали партачі (виробники, які не належали до цехової організації). Як зазначає М. Близняк, ремесло та цехова організація стали індикаторами розвитку міст і товарно-грошових відносин у них [12, с. 580].

Отже, ремесло залишалося важливим елементом міської економіки. Втім, помітне часткове зменшення обсягів ремісничого виробництва, зумовлене подіями Козацької революції та доби Руїни упродовж другої половини XVII ст. Разом із тим, через відсутність конкретної статистичної інформації щодо кількості ремісничих спеціальностей в зазначений період, простежити цей процес у деталях нині не має можливості.

Промисли Заслава в 1700 р. представлені винокурінням, борошномеллям та бджільництвом. В інвентарі перелічено декілька споруд переробного виробництва. Так, у Старому Заславі діяло 9 винниць та 3 броварні [24, s. 6-22]. Належали вони здебільшого заславським євреям – Давиду Костянтиновському (1 винниця), Йосі Швоміному (1 винниця), Хіршові Бетічу (1 винниця), Йосі

Межиріцькому (1 броварня), Хіршові Йонічу (1 винниця та 1 броварня), єврею Хочиму (1 броварня), єврею Шимону (1 винниця), єврею Бені (1 винниця), єврейці Астамчиній (1 винниця), Мошці Корницькому (1 винниця). Однією винницею володів лібертований «козак» Максим у Новому місті [24, с. 30]. Винокуріння переважно було монополією тамтешніх євреїв за так званим «правом пропінації». Воно дозволяло євреям у межах володінь власника виробляти та збувати спиртну продукцію [22, с. 60]. Зокрема, серед доходів орендаря міста записано прибуток з продажу 100 кварт горілки (по 5 грошей за кожен квартиру) [24, с. 40].

Борошномельний промисел репрезентований в інвентарі 6 млинами, розташованими на Горині між Старим і Новим Заславом [24, с. 37]. Млини, були невеличкими, обладнані від 1 до 2 каменів (всього їх налічується 8). Утримували їх як українці так і євреї: Грицько, Дмитро, Іван Бойко, Єн, Фітон та не названий мельник з села Радосілок.

У місті при фільварку облаштована пасіка з 38 вуликів у Новому кварталі [24, с. 24]. Цю пасіку «пан орендар» мав здати в оренду і забезпечити належну виплату пасічнику. Виплата включала в себе: мита 6 злотих; сермягу, взуття, шапку 1 злотий; пів осьмаки жита; пів осьмаки пшениці; пів осьмаки гречки; пів осьмаки ячменю; чвертку сої; чвертку гороху та 200 гусок солі [24, с. 24]. Ще один пасічник проживав у Старому місті [24, с. 19].

Характерна риса економічного розвитку міст Волині у XVIII полягала в поєднанні міщанами розвитку ремесла та сільського господарства [14, с. 162]. В інвентарі 1700 р. описано фільварок у Новому Заславі, що розташований неподалік замку [24, с. 26]. Джерело ілюструє, що поля та лани фільварку активно розроблялися. Упорядник документу перерахував виконані роботи станом на 1700 р. Всього засіяно: 80 осьмак озимого жита; 6 осьмак озимої пшениці; 5 осьмак ярого жита; 3 осьмаки та 2 чвертки ярої пшениці; 24 осьмаки ячменю; 25 осьмак гречки; 2 осьмаки гороху; 40 осьмак вівса; 1 осьмак проса; півтори чвертки льону; 1 осьмак коноплі. При фільваркові тримали 24 голови великої рогатої худоби (воли), яку використовували при обробітці землі [24, с. 26]. Окрім цього, в інвентарі описано реманент фільварку: плугів з ярмами (3); радел (6); наральників (6); залізних борон (4); упряжі (4); возів для волів (2); возів для коней (3); хомут (1); колки залізні (2); сокири (2); коса та скриня (1) та кодлубів (3) [24, с. 44]. З тих, хто працював на фільварках 5 заславачан обліковані в документі з приписом «на панщині». Частина міщан Заслава тримали власні невеличкі господарства, які в джерелі позначені фільварками (88), городами (13) та гумнами (5).

Не менш вартісною при розгляді інвентаря є для нас інформація щодо рівня життя міщанства Заслава та обсягів його нерухомості. Всього на території Заслава розташовувалося 258 міщанських димів: 162 будинки в Старому місті, 96 – в Новому [24, с. 6-22, 25-37]. Розміри пляців та волок залежали від заможності окремої родини. Зі 162 міщанських сімей Старого Заслава володіли: півтори пляцу (1 родина – 0,6%); одним пляцом (43 родини – 26,5%); половиною пляцу (79 родин – 48,8%); четвертиною пляцу (34 родин – 21%); жодного пляцу (5 родин – 3,1%) [24, с. 6-22].

У Новому Заславі з 96 сімей розпоряджались: чотирма пляцями (2 родини – 2,1%); трьома з половиною (1 родина – 1%); пляцом (24 родини – 25%); половиною пляцу (58 родин – 60,4%); четвертиною (4 родини – 4,2%); жодного пляцу (7 родин – 7,3) [24, с. 25-37].

Статистичну інформацію про кількість та розміри волок міщан Старого та Нового Заслава подано в таблиці (див. табл. 2):

Таблиця 2

Кількість та розміри волок міщан Заслава станом на 1700 р².

<i>Старий Заслав</i>					
Розмір земельної ділянки	Волока	Пів волоки	Чверть волоки	Без поля	Всього димів
Кількість родин, %	2 (1,2%)	47 (29%)	16 (9,9%)	97 (59,9%)	162 (100%)
<i>Новий Заслав</i>					
Кількість родин, %	0 (0%)	3 (3,1%)	0 (0%)	93 (96,9%)	96 (100%)
<i>Загалом</i>					
Всього по місту, %	2 (0,8%)	50 (19,4%)	16 (6,2%)	190 (73,6%)	258 (100%)

² Складено на основі: [24].

Дані з інвентаря 1700 р. демонструють нам низький рівень майнової забезпеченості міського населення в Заславі. Можемо говорити про малоземельний характер власності міщан на початку XVIII ст. Приблизно 70% сімей міщан Старого Заслава володіли четвертиною або половиною пляцу. У Новому Заславі цей показник дещо менший і становить 65%. Тобто, у Новому місті рівень майнового забезпечення був вищим, а ніж у Старому Заславі. Разом із тим переважна більшість міського населення Заслава не володіла земельною власністю у формі волок. У Старому місті співвідношення між землевласниками та безпільними сягав 40,1% та 59,9% відповідно. У Новому Заславі ситуація в цьому аспекті була кардинально іншою: 97% родин не тримали волок. Загалом по місту це співвідношення становило: 26,4% волочних жителів та 73,6% безволочних.

Важливу роль у житті міщан Волинського воєводства відігравали повинності. Спробуємо їх конкретизувати. Упорядники інвентаря міста Заслава 1700 р. окреслили форми та розміри повинностей, які зобов'язувалися виконувати мешканці Заслава на користь орендаря. Жителі міст Волині відбували три види ренти – грошову, натуральну та відробіткову. Вони були різних розмірів та співвідношень [13, с. 21].

Аналіз повинностей міщан Заслава розпочнемо з грошової ренти. Найпоширенішим її видом на Волині був чинш. Його сплачували жителі міст за користування земельними ділянками (пляцями), сільськогосподарськими угіддями (волоками), тощо [13, с. 22]. Згідно з аналізованим інвентарем 1700 р., чинш складав майже 2% доходів власника міста (150 злотих проти 8000) [24, с. 45]. За сумарієм доходів міста Заслава в 1700 р. чинш сплачувала лише одна родина Бобровників (30 злотих), а також стрільці, що походили із сусідніх сіл Голик та Радосілок (120 злотих) [24, с. 45].

Наступним грошовим податком була поколіщизна (плата за кожен камінь млина). Мельники зі своїх прибутків могли залишити собі 1/3 прибутку, натомість 2/3 сплачували орендарю. У 1700 р. заславські мельники сплатили 194 злотих поколіщизни [24, с. 45].

Натуральна рента передбачала сплату податку власнику маєтку у вигляді натуральної продукції. Різники міст Волині давали яловичу чи свинну десятину [7, с. 36]. Свинна десятина у Заславі принесла 20 злотих прибутку в 1700 р. Тоді ж до замку здано 5 каменів лою (жиру) на суму 40 злотих.

Десятина з озимих та ярих культур, за давнім звичаєм, віддавалася кожним 10-м снопом чи копою до панського гумна. В інвентарі наголошувалося, у разі якщо хтось до обмолоту і без занесення до писарського реєстру потайки завезе копи з поля – той підлягав покаранню від замку [24, с. 39]. Двоє заславських рибалок мали постачати орендарю міста виловлену рибу. Це стосувалося й інших рибалок, які мешкали в Заславі. За виконання повинності відповідали замкові рибалки разом із пахолками. Сплата перших двох рент суворо контролювалася замковою владою.

За ініціативи вище згаданої комісії 1698 р., відбувалося щорічне звітування за порядок проведення та розміри зібраних податків. Єврейський кагал звітував перед бурмистрами. Останні, в свою чергу звітували перед магістратом та замковою адміністрацією [24, с. 40]. Частина надходжень складала прибуток орендаря міста, серед них: оренда з корчем та млинів (5500 злотих), мито (за винятком мостового та вагового, які йшли на потреби міста), податки з виробництва та продажу спиртних напоїв. За продаж меду орендар отримував 3 гроші за кожен гарнець³. Всього у 1700 р. місто отримало прибуток у вигляді 339 гарнців меду на суму в 1014 злотих і з осьмаки пивного солоду – 10 злотих [24, с. 45; 40].

До відробіткової ренти належали різнопланові роботи на території міста, або ж близького до нього населеного пункту. Міщани працювали на фільварку, залучалися до відбудови і ремонту міської інфраструктури. Опис повинностей міщан Старого та Нового Заслава розпочинається з окреслення робіт міщан на міському фільварку. На покоси мало бути відправлено по 1 людині від диму. Скошене сіно потрібно було перевезти у визначене місце. Цей обов'язок покладався як на християн, так і на юдеїв [24, с. 38].

Заславські коморники, які належали до плебсу, проживали в дворах шляхтичів та міщан. Навесні вони працювали на панських городах та садках. Влітку вони мали з'явитися на обжинки та заготівлю сіна. Взимку коморники відпрацьовували чотири п'ятниці [24, с. 38].

Шарварки на греблях зобов'язували виконувати всіх без виключень міщан: християн, юдеїв, козаків, а також господарів, що працювали в шляхетських димах [24, с. 38]. Замковий уряд повинен був організувати робочий процес. Ділянки робіт розподілялися між християнами та юдеями. Роботи

³ Гарнець – міра, що приблизно дорівнювала 3,28 літра.

проводилися під суворим контролем, порушників вимагалося карати грошима в розмірі 10 злотих.

Ремісники від кожного цеху, які залучалися до виконання шарварків за наказом замку не обтяжувалися надмірними та важкими повинностями. Їхнє завдання полягало в ремонті міських будівель. За свою роботу вони мали право просити оплату. Заславський коваль, призначений до робіт в замку звільнявся від шарварків. Однак, він надалі сплачував податки і зберігалася перспектива залучення до військової служби [24, с. 39].

Решта повинностей стосувалася міського благоустрою та безпекової ситуації в місті. Міщани Заслава, які тримали землі біля замку зобов'язувалися стежити за їхнім станом, доглядати за ними належним чином заради гарного вигляду міста. За невиконання призначали штраф чи інше покарання.

Нічної варти в Заславі не існувало, тому перед замковою владою ставилося завдання призначити замкового бурмистра відповідального за набір людей для вирішення безпекового питання. У разі відмови від вербування до вартової служби міщанин мав сплатити фунт пороху до замку та зазнати покарання десятьма ударами батога.

Групу лібертованих міщан доповнюють військові (гайдуки та козаки). Серед міщан Заслава в інвентарі згадані замкові гайдуки та козаки надвірної хоругви. Гайдуків у Заславі було всього 6 (1 в Старому Заславі, а 5 в Новому кварталі) [24, с. 6-22; 25-37]. Надвірних козаків нараховувалося 30 осіб: 17 проживало в Старому місті та 13 вояків – в Новому. З інвентаря довідуємося ім'я командира. Ним був пан Малиновський – ротмістр козацької хоругви. Мешкав він на Ринковій вулиці Нового Заслава та володів 1 пляцом [24, с. 29]. Військові окрім часткової лібертації від повинностей отримали ще привілей від великого гетьмана коронного, князя Дмитра Вишневецького (1631–1682). Він забезпечував воякам заславського гарнізону право постійного перебування у своєму місті не переводячись до Дубна – столиці Острозької ординації [24, с. 40].

Станом на 1700 р. у Заславі розташовувалося 353 дими, з яких 203 були розміщені в Старому місті та 150 в Новому. Дими належали шляхті (55), духовенству (4), міщанам (258) і військовим (36). Статистичні дані щодо чисельності димів та соціальної структури представлені у формі таблиці (див. табл. 3):

Таблиця 3

Чисельність димів та співвідношення між соціальними верствами Заслава у 1700 р⁴.

Соціальна структура Заслава у 1700 р.					
<i>Старий Заслав</i>					
	Шляхта	Духовенство	Міщани	Гайдуки	Козаки
<i>Кількість димів, %</i>	19 (9,4%)	4 (2%)	162 (79,8%)	1 (0,5%)	17 (8,3%)
ВСЬОГО	203 дими				
<i>Новий Заслав</i>					
<i>Кількість димів, %</i>	36 (24%)	0 (0%)	96 (64%)	5 (3,3%)	13 (8,7%)
ВСЬОГО	150 димів				
<i>Загалом</i>					
<i>Всього димів, %</i>	55 (15,6%)	4 (1,1%)	258 (73,1%)	6 (1,7%)	30 (8,5%)
ВСЬОГО	353 дими				

Дані на основі інвентаря 1700 р., демонструють соціальну структуру Заслава на початку XVIII ст., куди входили: шляхта, духовенство, міщани і військові. Перші становили приблизно 15% (55 димів) населення. Шляхта Заслава складалася із заможної верхівки – родини Любомирських та шляхтичів, які володіли нерухомістю понад 1 пляц. Дрібним шляхтичам належали міські ділянки в межах 1 пляцу. Провідну роль шляхта відігравала в управлінні містом. Вихідці з цього стану займали посади замкового губернатора (пан Вольський) та війта (пан Скальський). Незважаючи на наявність значної кількості пляців, у майновому відношенні шляхетне населення істотно зубожіло внаслідок падіння економічного значення Заслава, спричиненого подіями середини – другої половини XVII ст.

⁴ Складено на основі: [24].

Заславське духовенство представлено русько-унійною, католицькою, православною конфесіями та синагогою (2 дими). Духовенство становило близько 1% населення. Вони провадили релігійно-освітню діяльність через належні їм релігійні споруди та школи.

Міщани Заслава суттєво переважали інші групи за кількісними показниками – 73,1% (258 димів). Вони брали участь в управлінні містом, займаючи відповідні посади в магістраті (міських писарів). Міщани були представниками багатьох професій та родів зайнятості, займалися ремеслами, промислами та торгівлею. У свою чергу, основний тягар відбуття повинностей ліг на їхні плечі. Непривілейовані жителі Заслава сплачували грошову ренту (чинш, поколіщизну тощо), натуральну (свинну, озиму та яру десятини, постачання різномірної продукції до замку), відробіткову (шарварки, обжинки, обкоски, роботи в панських садах та городах, ремонти об'єктів міської інфраструктури).

Окреслені в інвентарі повинності спрямовувалися на підтримку міської інфраструктури в належному стані, відновлення благоустрою та безпеки міста. Міщан Заслава частково звільняли від повинностей, зокрема ремісників, які працювали при замку. Військових (гайдуків та надвірних козаків) також частково лібертували від повинностей. Їх частка серед населення становила 10%.

Найскладнішим блоком інформації, який викликає чи не найбільшу цікавість при роботі з інвентарями є історико-демографічний аспект. Мова йде про етнорелігійний склад населення, співвідношення між етносами, загальну чисельність мешканців Заслава тощо. Тим не менш, інвентар міста Заслава 1700 р. не є достатньо інформативним із цієї точки зору. Як згадувалося вище, для інвентарів міст Волині періоду Речі Посполитої характерний поділ населення на дві громади: християн та юдеїв. Крім того спробуємо проаналізувати етнічну структуру мешканців Заслава. У такому разі, єдиним методом, яким послуговуються джерелознавці, є звернення до ономастичних даних – імен та прізвищ/прізвиस्क. Цей спосіб не гарантує абсолютної вірогідності щодо визначення етнорелігійного складу населення Заслава.

За нашими спостереженнями і приблизними обрахунками з інвентаря 1700 р., у місті мешкали представники шістьох національностей: українці, поляки, євреї, татари, волохи та угри (див табл. 4). За релігійною належністю вони відносилися до православних, католиків, уніатів, юдеїв та мусульман.

Таблиця 4

Етнічний склад населення Заслава у 1700 р⁵.

Етнічний склад населення Заслава у 1700 р.						
<i>Старий Заслав</i>						
	Українці	Поляки	Євреї	Татари	Угри	Волохи
<i>Кількість димів, %</i>	125 (61,6%)	36 (17,7%)	39 (19,2%)	1 (0,5%)	1 (0,5%)	1 (0,5%)
ВСЬОГО	203 дими					
<i>Новий Заслав</i>						
<i>Кількість димів, %</i>	97 (64,7%)	39 (26,0%)	12 (8,0%)	0 (0%)	0 (0%)	2 (1,2%)
ВСЬОГО	150 димів					
<i>Загалом</i>						
<i>Всього димів, %</i>	222 (62,9%)	75 (21,2%)	51 (14,4%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	3 (0,8%)
ВСЬОГО	353 дими					

Українці Заслава сформували основу міщанського стану. Вони мешкали в 222 димах (62,9%) [24, с. 6-22; 25-37]. Ситуація, що склалася стала наслідком чисельного переселення польської та єврейської меншин до етнічно польських воєводств Речі Посполитої в період Козацької Революції (1648-1676 рр.) та доби Руїни (1657-1687 рр.). Українці Заслава обліковані під традиційними іменами: Василь, Іван, Марко, Трохим, Клим, Корній, Степан і т.д. За родами діяльності українці переважно працювали ремісниками, на фільварку, служили козаками в надвірній хоругві Заслава та несли варту як міські гайдуки.

Польська меншина в джерелі переважно репрезентована шляхетським станом Заслава і також родинами міщан. Поляки силою наданих їм привілеїв отримали особливі умови [20, с. 97]. У Заславі

⁵ Складено на основі: [24].

їм належало 75 димів, що становило приблизно 21,2% [24, s. 6-22; 25-37]. У більшості польські шляхетські та міщанські родини заселяли квартал Нового міста. Поляки відігравали велику роль у врядуванні міськими справами. Власники призначали польську шляхту на посади замкових губернаторів (пан Вольський), очільників військових підрозділів в складі гарнізону (ротмістр козацької хоругви Малиновський), головуєчих колегій магістрату (старозаславський війт пан Скальський) і т.п.

Євреї Заслава були другою за чисельністю меншиною і мали у своєму розпорядженні 51 дим (14,4%) [24, s. 6-22; 25-37]. Заславські євреї робили значний внесок в економічну відбудову міста, адже їм належали більшість переробних промислів (винниці та броварні). Виготовлену продукцію євреї, як правило, збували серед місцевих мешканців. Меншою мірою євреї долучалися до ремесла. Поодинокі згадки про різників та кравців з їх числа вказують на те, що вони забезпечували внутрішні потреби громади. Заславських євреїв консолідувала самоврядна організація міста – кагал. Він базувався на релігійно-культурних традиціях та керувався рабином, синагога, як освітній центр працювала у Старому місті.

Решта етнічних меншин – татари, волохи та угри становили меншість в етнорелігійній палітрі міста. Потрібно наголосити на тому, що татарська громада Заслава до початку XVIII століття фактично припинила своє існування. В інвентарі зафіксовано лише 1 дим заселений татарами. Разом із цим, з документу ми отримуємо відомості про 16 занепалих татарських пляців (через пожежі та інші причини). У магнатських маєтках татари користувалися шляхетським правом, складали половину надвірного війська і займали чини дрібних службовців. Заняття ремеслом, промислами чи торгівлею не переважали в їхньому повсякденні. У Старому Заславі проживала 1 родина татара Вонсевича, який займав посаду міського десятника. Судячи з його облікованого майна, родина належала до незаможних і володіла половиною пляцу [24, s. 11]. Досить важливо вказати імена та прізвиська татар міста Заслава, дими яких спорожніли: Атанаш, Брагімович, Бумаж, Варак, Гуневич, Дашкевич, Жданевич, Мехмет, Миколайевич, Муса, один безіменний татарин, Пакуч, Станкевич, Шабан, Шабкунський, Якубович. Питання існування татарського воєнного десятку залишається дискусійним та відкритим. Оскільки у джерелі відсутні відомості про заселені татарські дими, нині важко визначити, чи Вонсевич займав посаду міського десятника фактично, чи радше був ним номінально.

Міщан-волохів за походженням вказано 3 дими: 1 родина проживала в Старому Заславі, ще дві жили в Новому кварталі [24, s. 17; 35]. Один із волохів Іван Волошин був замковим панцизняним [24, s. 35]. 3 жителів угрів Заслава згадується всього 1 дим, який належав Ференсу – пахолку замковому [24, s. 14]. У загальному чисельність татар, угрів та волохів у місті складала 1,5%.

Інвентар міста Заслава 1700 р. дозволяє стверджувати, що місто перебувало в стані перманентної демографічної кризи щонайменше від початку другої половини XVII ст. Територія Заслава виявилася спустошеною, ремісниче виробництво та промисли скоротилися, а торгівельне життя у місті майже не велося. Через це населення почало переселятися з місця на місце в пошуках кращих умов життя. Пожежа 1699 р. також повпливала на демографічну ситуацію в місті, а можливо, й змінила його етноконфесійне обличчя, як то часто траплялося. У листі того ж року, княгиня Т. Любомирська повідомляє невідомого нам адресата про сильні пожежі в Острозі, Володимирі, Радивиліві та Заславі. За її словами, гультя здійснювали підпали в містах заради грабунку [10, с. 7]. В інвентарі зазначено 4 дими з приписом «згорів» («zgorzał») [24, s. 6-22; 25-37].

Як вже з'ясовано, в інвентарі міста Заслава 1700 р. нараховується 353 дими. На території Старого Заслава розміщувалося 203 дими, а в Новому – 150. Порожні пляци в місті становили 53,2%, такий показник свідчив про наближення демографічних показників до критичної відмітки.

Прикметно, що наприкінці першої третини XVII ст. місто налічувало 875 димів [3, с. 93; 95]. Отже, за 71 рік кількість димів міста скоротилася майже в 2,5 рази.

З огляду на те, що для інвентарів річпосполитського періоду притаманний фіскальний облік димів, а не поголовний обрахунок членів кожної родини, точно назвати цифру мешканців Заслава у 1700 р. неможливо. У даному випадку, напрацьована істориками-джерелознавцями методика рекомендує використати найбільш вірогідний середній коефіцієнт 6 осіб на дим (за О. Барановичем). Таким чином ми отримуємо – 2 118 осіб мешканців міста Заслава (1700 р.).

Інформативний потенціал інвентаря дозволяє частково розв'язати ряд дослідницьких проблем, пов'язаних із топографічним, соціально-економічним та демографічним розвитком міста Заслава на початку XVIII ст.

Місто Заслав на початку XVIII ст. схилилося до занепаду внаслідок тривалих бойових дій на території Правобережної України в другій половині XVII ст. Обороноздатність міста не забезпечувала належного захисту населенню. Міські фортифікації: вали, башти та в'їзні брами майже зруйнувалися. Замки нагадували про себе руїнами. На їх території не збереглося жодної вцілілої споруди, у тому ж числі князівських палаців. Тому, першочерговим завданням нової замкової адміністрації стало проведення ґрунтовної реконструкції оборонної інфраструктури та поповнення арсеналу. Замковий уряд усвідомив важливість забезпечення умов життя та захисту населення міста задля його економічного та демографічного піднесення.

У місті виокремлено такі соціальні групи: шляхта, духовенство, міщани та військові. Чисельність шляхетського населення міста налічувала 15,6 % і йому належало 55 димів.

Духовенство Заслава в інвентарі 1700 р. репрезентоване трьома гілками християнства – русько-унійним, католицьким, православним, а також юдаїзмом.

Мешканці Заслава могли здобути основи грамотності при руській школі в складі храму Преображення Господнього. Заславські католики втратили більшість своїх релігійних споруд під час Козацької революції та доби Руїни. Тільки один польський шпиталь забезпечував міську бідноту притулком та їжею. Православ'я не мало такого рівня допомоги від магнатів як унія. При храмові св. Миколая працювали школа та шпиталь. Юдейське духовенство репрезентоване в документі рабином та його помічником (школьником). Місцева синагога здійснювала релігійно-освітню діяльність. Частка духовенства серед населення становила у межах 1,1%.

Мешканці Заслава займалися ремеслом в поєднанні з сільським господарством, промислами та торгівлею. Серед найбільш поширених спеціальностей зустрічаються: бондарі, гончарі, ковалі, котлярі, кравці, кушнірі, різники, теслі, ткачі, цирульники та шевці. Міщани обробляли землі та збирали врожаї на полях фільварку Нового міста. При фільварку була облаштована пасіка. Сировина з фільварку постачалася промислам переробного характеру (борошномельному та винокурінню). У місті діяло 6 млинів, які здебільшого належали українцям. Броварнями та винницями володіли переважно заславські євреї.

Заславські міщани відбували три види ренти – грошову, натуральну та відробіткову. Від цих повинностей лібертованими були шляхта, духовенство, військові та деякі ремісники, що працювали при замку. Військові ж походили з міщан, їх нараховано 36 димів (10,2% від кількості жителів).

При плануванні повинностей, що вказані в інвентарі 1700 р., міська влада орієнтувалася на відбудову міста, його обороноздатності, на поштовх до економічного розвитку та благоустрою міської громади. Грошова рента передбачала сплату мешканцями чиншу, до чого зобов'язували християн та юдеїв. Поколіщизну сплачували заславські мельники. Натуральна рента включала в себе виплату свинної, озимої та ярої десятини. Відробіткову ренту (шарварки) жителі Заслава відбували на відбудовчих роботах в замку і на греблі, яка з'єднувала два квартали та під час сільськогосподарських робіт на міському фільварку, панських городах й садах. Окремі повинності зобов'язували міщан вступати до лав нічної варти міста.

На початку XVIII ст. місто населяли представники шістьох етнічних груп – українців, поляків, євреїв, татар, угрів та волохів. Українці кількісно переважали серед мешканців – 222 дими (62,9%). Польська меншина представлена шляхетськими та міщанськими родинами, яких налічувалося 75 будинків (21,2%). Кількість димів заславських євреїв обрахована в 51 дим (14,4%). Євреї проживали в згуртованій на релігійно-культурних традиціях общині – кагалі. Етнічний колорит міста доповнювали татари, волохи та угри. Сумарно їх в місті налічувалося 1,5%.

Інвентар 1700 р. показує, що на початку XVIII ст. демографічна ситуація в Заславі наближалася до критичної. Через нестачу джерел неможливо повноцінно простежити динаміку падіння рівня заселеності міста. З джерела нараховано всього 353 дими (~2118 осіб).

Отже, інвентар міста Заслава 1700 р. насичений важливою інформацією щодо соціально-економічної історії, історичної демографії, історичної урбаністики. Подальша архівна евристика та дослідження фондів вітчизняних та закордонних архівних установ допоможе відкрити чималі перспективи для проведення дослідження та вирішення вище перелічених дослідницьких проблем із історії Заслава та визначити його місце в суспільно-політичних та соціально-економічних процесах на теренах Волинського воєводства в складі Речі Посполитої.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття. *Україна у Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.): зб. наук. праць*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 533–557.
2. Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Львів, 1904. Т. 2 : Німецьке право в Польщі й Литві. С. 178–462.
3. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Київ, 1930. Т. 1 : Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. 146 с.
4. Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) огляди джерел та документальні нариси. *Архіви України*. 2011. № 4 (274). С. 146–154.
5. Берковський В. Заслав та Заславщина у XIV-XVIII століттях. *Ізяславицина крізь плин віків (історико-краєзнавче дослідження)* / ред. Л. Баженов. Хмельницький, 2013. С. 59–86.
6. Берковський В. Характерні риси економічного розвитку Заславщини у XVI–XVIII ст. *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури*. Ізяслав ; Острог, 2011. С. 53–65.
7. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 34. С. 32–37.
8. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник* / За ред. В. Марчука. Острог, 2021. С. 148–190.
9. Близняк М. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Урбаніст. студії: сучасн. стан та перспект. розвитку»*. 2018. С. 139-143.
10. Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 5–13.
11. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2018. Вип. 27. С. 187–206.
12. Близняк М. Ремесло та промисли в структурі міського виробництва. *Історія цивілізації. Україна. Том 4. Козацька доба (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд. В. Горобець*. Харків, 2025. С. 580–582.
13. Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 19–36.
14. Брянцева Т. Сельская округа городов правобережной Украины в 18 в. *Актуальные проблемы аграрной истории Украины*. 1980. С.157 – 167.
15. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславицина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання*. Ізяслав ; Острог, 2013. Вип. 1. С. 70–88.
16. Вихованець Т. Частина історії: історико-краєзнавчий нарис. Острог, 2016. 216 с.
17. Вінниченко О., Вінниченко О. Соціум «коронної» України: суспільні стани, люди поза соціальною структурою, етнічні групи (євреї, вірмени, цигани), конфесійні поділи. *Історія цивілізації. Україна. Том 4. Козацька доба (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд. В. Горобець*. Харків, 2025. С. 373–409.
18. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів, 2019. 582 с.
19. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / уклад. Н. Теодорович. Почаев, 1893. Т. 3 : Уезды Кременецкий и Заславский. 696 с.
20. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.
21. Отамановський В. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій : монографія. Харків ; Вінниця, 2025. 658 с.
22. Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790-1840). *Judaica Ukrainica*. 2013. Вип. 2. С. 58–79.
23. Черкаська Н. Архіви магнатерії Правобережної України: історія формування, структура, інформаційний потенціал (київські зібрання) : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 194 с.
24. Inwentarz miasta Zaslavia i całego księstwa Zaslawskiego. Inwentarz miasta Starego i Nowego Zaslavia anni 1700. 24 stycznia 1700 r. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, rkps 64/20. 48 s.
25. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: spisy. / org.: J. Eugeniusz, W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. 344 s.

References:

1. Aleksandrovych V. Inventari zamkiv u Staromu y Novomu Zaslavi z XVII stolittia. Ukraina u Tsentralno-Skhidnii Yevropi (do kintsia XVIII st.): zb. nauk. prats. Kyiv, 2005. Vyp. 5. S. 533–557.
2. Antonovych V. Rozvidky pro mesta i mishchanstvo na Ukraini-Rusy v XV-XVIII v. Lviv, 1904. T. 2 : Nimetske pravo v Polshchi y Lytvi. S. 178–462.
3. Baranovych O. Zaliudnennia Ukrainy pered Khmelnychchynoiu. Kyiv : Vseukr. akad. nauk, 1930. T. 1 : Zaliudnennia Volynskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st. 146 s.
4. Berkovskiy V. Dzherela pravovoho statusu miskoho zhyttia Pivdenno-Skhidnoi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Staroho ta Novoho Zaslava) ohliady dzherel ta dokumentalni narysy. Arkhivy Ukrainy. 2011. № 4 (274). S. 146–154.
5. Berkovskiy V. Zaslav ta Zaslavshchyna u XIV-XVIII stolittiakh. Iziaslavshchyna kriz plyn vikiv (istoryko-kraieznavche doslidzhennia) / red. L. Bazhenov. Khmelnytskyi, 2013. S. 59–86.

6. Berkovskiy V. Kharakterni rysy ekonomichnoho rozvytku Zaslavshchyny u XVI–XVIII st. Peresopnytske Yevanheliie – vydatna pamiatka ukrainskoi natsionalnoi kultury. Iziaslav ; Ostroh, 2011. S. 53–65.
7. Byruk M. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Ostroha v kintsi XVII st. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 2012, Vyp. 34. S. 32–37.
8. Blyzniak M. Volyn u druhii polovyni XVII – XVIII st. Nash kraj: Istoriia Volyni vid naidavnishykh chasiv do druhoi polovyni XX stolittia. Navchalnyi posibnyk / Za red. V. Marchuka. Ostroh, 2021. S. 148–190.
9. Blyzniak M. Horodiany Volyni XVIII st.: natsionalnyi sklad ta konfesiini kharakterystyky. Zbirka materialiv III Vseukrainskoi nauk.-prakt. konf. «Urbanist. studii: suchasn. stan ta perspekt. rozvytku». 2018. S. 139–143.
10. Blyzniak M. Zakhody protypozhezhnoi bezpeky u mistakh Volyni u XVIII st. (na prykladi mista Dubna). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2020. Vyp. 30. S. 5–13.
11. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1724 roku. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky». 2018. Vyp. 27. S. 187–206.
12. Blyzniak M. Remeslo ta promysly v strukturi miskoho vyrobnytstva. Istoriia tsyvilizatsii. Ukraina. Tom 4. Kozatska doba (seredyna XVII – XVIII st.) / uporiad. V. Horobets. Kharkiv, 2025. S. 580–582.
13. Blyzniak M. Renta mishchan Volyni u XVIII stolitti. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2024. Vyp. 35. S. 19–36.
14. Bryantseva T. Sel'skaya okruga gorodov pravoberezhnoy Ukrainy v 18 v. Aktual'nye problemy agrarnoy istorii Ukrainy, 1980. S.157 – 167.
15. Vykhoanets T. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Epizod z istorii zaslavskoi shliakhty u pershii tretyni XVIII st. Iziaslavshchyna. Vid davnyiny do suchasnosti: naukovo-kraieznavche vydannia. Iziaslav ; Ostroh, 2013. Vyp. 1. S. 70–88.
16. Vykhoanets T. Chastynka istorii: istoryko-kraieznavchyi narys. Ostroh, 2016. 216 s.
17. Vinnychenko O., Vinnychenko O. Sotsium «koronnoi» Ukrainy: suspilni stany, liudy poza sotsialnoiu strukturoiu, etnichni hrupy (ievrei, virmeny, tsyhany), konfesiini podily. Istoriia tsyvilizatsii. Ukraina. Tom 4. Kozatska doba (seredyna XVII – XVIII st.) / uporiad. V. Horobets. Kharkiv, 2025. S. 373–409.
18. Zaiats A. Miske suspilstvo Volyni XVI – pershoi polovyni XVII st. Lviv, 2019. 582 s.
19. Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvey i prikhodov Volynskoy eparkhii / uklad. N. Teodorovich. Pochaev, 1893. T. 3 : Uezy Kremenetskiy i Zaslavskiy. 696 s.
20. Kompan O. Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. Kyiv, 1963. 388 s.
21. Otamanovskiy V. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyni XVII – XVIII stolit: panorama sotsialno-ekonomichnykh transformatsii : monohrafiia. Kharkiv – Vinnytsia, 2025. 658 s.
22. Petrovskiy-Shtern Y. Pravo na charku: korchmy, shynkari y horilchana viina u shtetli (Volynska, Podilska ta Kyivska hubernii, 1790-1840). Judaica Ukrainica. 2013. Vyp. 2. S. 58–79.
23. Cherkaska N. Arkhivy mahnerii Pravoberezhnoi Ukrainy: istoriia formuvannia, struktura, informatsiinyi potentsial (kyivski zibrannia) : dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 2010. 194 s.